

İslam Tarihi ve Medeniyetinde İskenderiye Şehri

Samet Şenel *

Murat Gök

İslam Tarihi ve Medeniyetinde İskenderiye Şehri.
Ankara, 2018, Gece Kitaplığı

İskenderiye, Büyük İskender (Ö. MÖ. 333) tarafından kurulmaya başlanmış, şehrin inşası II. Batlamyus (Ö. MÖ. 246) zamanında tamamlanmıştır. Şehir satranç tahtası hüviyetinde inşa edilmiş, deniz tarafına dünyanın yedi harikasından biri olan İskenderiye feneri yaptırılmıştır. İslâm'ın ilk zamanlarında İskenderiye de birçok mabet bulunmaktadır. Bunlar arasında kiliselerin yanı sıra Mescid-i Rahme, Mescid-i Mâsâ, Mescid-i Hızır, Mescid-i Süleymân, Mescid-i Zü'l-Karneyn, Mescid- Hadr, el-Câmiu'l-Ğarbî ve Mescid-i Menâra zikredilebilir. Şehirde ayrıca vali konağı, gemi tersaneciliği, dokuma sanayi ve ribatlar yer almaktadır.

İskenderiye denince akla ilk gelen bilim tarihinde önemli bir konumda olmasıdır. Bunda bölgedeki kütüphanenin etkisi oldukça önemlidir. Batlamyus Soter I'in (Ö. MÖ. 285) emri ile kurulan kütüphanenin tarihi süreç içerisinde dünya bilim tarihine önemli katkılarda bulunmuştur. Hristiyanlığın bu bölgede yayılması ve İmparator Marcian'ın (MS. 455) kütüphanenin yıkılma emrini vermesi bölgedeki eğitim ve öğretim faaliyetlerinin duraklamasına neden olmuştur.

Müslümanların bölgeyi fethi esnasında burada İskenderiye kütüphanesinin varlığından söz edilmemektedir. Nitekim Mısır tarihi hakkında bilgi sunan ilk müellifler de bu konu hakkında bir malumat sunmamışlardır (s. 248-249). Kütüphaneyi Müslümanların yaktığı iddiası XIII. Yüzyılda yaşayan Abdullatif el-Bağdâdî (ö. 629/1231), İbnü'l-Kıftî (ö. 646/1248) ve Ebu'l-Ferec İbnü'l-İbrî (ö. 685/1286) tarafından ortaya atılmıştır (s. 241-242). Bunun temel sebebinin haçlı seferleri sırasında Müslümanların kötülenmeye çalışılması olduğu düşünülmektedir (s. 251). Zira rivayette geçen Yahya en-Nahvî, İslâm öncesi dönemde yaşamıştır (s. 250). Ayrıca kütüphanenin yıkılmasına dair nakilde "hamamda altı ay yakıldı" ibaresi de

* Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları ABD.
E-mail: senelsmt@gmail.com

Orcid: <http://orcid.org/0000-0003-1909-170X>

Geliş Tarihi: 15.06.2020 ▪ Kabul Tarihi: 30.06.2020

yazara göre sıkıntılıdır. Çünkü Amr, İskenderiye’de fazla beklemeyip Trablusgarp’a geçmiştir (s. 252).

İskenderiye, Büyük İskender ve onun halefleri tarafından kurulmuştur. Şehir, kozmolopolit yapısının yanı sıra bilim tarihi açısından da önemli bir konumda bulunmaktadır. İskenderiye, antikçağda özellikle kütüphanesiyle ve okuluyla ön plana çıksa da bu kurumlar Roma ve sonrası dönemde zayıflamaya başlamıştır. Müslümanların bölgeye intikaliyle birlikte kütüphane ilk Antakya’ya sonrasında Harran’a taşınmıştır.

İskenderiye, Müslümanlara Grek biliminin intikalinde elzem bir noktada bulunmaktadır. Bir misal verecek olursak, İskenderiye okulunda şekillenen Hipokrat-Galen tıp geleneği İskenderiye okulunda Cevâmiu'l- İskenderâniyyîn ve tıp sözlüğü olarak addedilen Künnâş’ın oluşmasına bunlarında İslâm fetihleriyle beraber Müslümanlara intikal etmesine vesile olmuştur. Emevîler döneminde tercüme edilen ilk tıp eserinin bu geleneğin devamı olarak görülen Künnâş tarzı bir çalışmanın çevirisi olması bu etkiyi göstermesi açısından önemlidir.

İskenderiye şehri İslâm bilim tarihi açısından önemli bir konumda bulunmasına rağmen Türkçede hak ettiği değeri görememiştir. Murat Gök’ün kaleme almış olduğu bu eser, onun doktora çalışmasının kitaplaştırılmış halidir. Gök, eserin giriş kısmında araştırmanın konusu, metodu ve kaynaklarını ele aldıktan sonra Mısır’ın ve İskenderiye’nin ilk İslâm fetihlerine kadar ki tarihini, coğrafi ve iktisadi yapısını özet bir şekilde sunmuştur.

Mısır medeniyeti, tarih sahnesine ilk defa Firavunlar dönemiyle çıkmış akabinde Helenistik dönem, Bizans ve Roma dönemlerinden sonra Müslümanların bölgeyi fethiyle beraber İslâm topraklarına dahil olmuştur. Mısır, Kızıldeniz ticaretine sahip olması ve verimli ve geniş topraklarıyla Bizans’ın önemli gelir kaynağıdır. İskenderiye şehri ise Helenistik dönemde kurulmuş, ilmi, kültürel ve ekonomik bağlamda Mısır’ın tarihi için önemli bir konumda bulunmaktadır.

Birinci bölümün ilk kısmında “Askerî Açıda İskenderiye” ele alınmaktadır. Burada Arapların, Mısır ve İskenderiye ile münasebetlerine değinmekte ve ikili ilişkilerin İslâm öncesi döneme kadar uzandığını belirtmektedir. Kureyşlilerin de buayla ticaret maksatlı münasebetleri bulunmaktadır. Hz. Muhammed (SAV) döneminde ise Bizans’ın Mısır valisi Mukavkıs’a, İslâmiyet’e geçmesi için mektup gönderildi. Hz. Ömer döneminde Dımaşk, Filistin ve Ürdün topraklarının fethedilmesinden sonra Amr b. el-Âs komutasında Mısır İslâm topraklarına katıldı. Müslümanlar, Mısır’da ilk olarak Babilon’u ele geçirip Mısır’ın alt kısmını kontrol altına almış, akabinde İskenderiye ve çevresindeki şehirlerin fethiyle beraber Mısır’a hâkim olmuşlardır.

Birinci bölümün ikinci kısmındaysa İskenderiye’nin idari yönetimi incelenmiştir. Burada valilik, haraç âmilliği, kadılık, kassâlık, murâbitlik, İskenderiye’ye bağlı belde ve köyler son olarak da İskenderiye’nin Emevîlerden Abbâsîlere geçişi ele alınmıştır. Valiler halifeler tarafından seçilmekte ve bağlı bulunduğu bölgeleri yönet-

mektedir. Nitekim İskenderiye şehri de Fustat'ta bulunan vali tarafından idare edilmekteydi. Mısır'ın ilk valisi olarak Amr b. el-Âs, Hz. Ömer tarafından göreve getirilmiştir. Valilerin ilk zamanlarda ordu komutanı, namazları kıldırın imam, emniyetten sorumlu şurta emîri, vergileri toplayan ve gerekli yerlere harcayan haraç âmili son olarak davalara bakan kadı olduğu ve bütün bu görevleri tek başına yaptığı görülmektedir. İlk dört halife döneminden Emevilerin sonlarına doğru bu uygulamalarda bazı değişiklikler olduğu ve yukarıdaki her bir göreve farklı kişilerin atandığı anlaşılmaktadır.

Haraç âmilliği ve diğer kurumlar ilk zamanlarda valinin görev yetkisinde iken bazı zamanlarda müstakil bir kurum hüviyetine bürünmüştür. Haraç amilliğinin görevi cizye ve haraç vergilerini toplamak, haraca tâbi arazilerin ölçümlerini yapmak, haraçla mükellef zimmîlerin nüfus sayımını yapmak son olarak toplanan vergileri gerekli yerlere harcama ve maaş olarak dağıtma yükümlülüğüne sahipti. Şurta âmilliği ise şehrin güvenliğini temin etmek, kadının hükümlerini yerine getirmek ve valinin şehirden ayrılmasından sonra onun yerine geçip halkı yönetme görevlerine sahipti. Kadılar ise şehirdeki adaleti tesis etmeye çalışmaktadır. Onlar sadece Müslümanların değil bazen de gayri müslimlerin davalarına bakarlardı.

Kassâslık, Muâviye'nin halifeliliğiyle beraber görülmeye başlanmıştır. Bu kişiler orduda askerlere kahramanlık hikayeleri anlatarak ve şiir okuyarak onların morallerini yüksek tutmaya çalışmaktadır. Murâbitlik ise şehrin güvenliğini sağlamak için oluşturulan bir kurumdur. Bu kurumun deniz tarafından saldırı olmaması için ilk defa Hz. Ömer zamanında İskenderiye civarında kurulduğu görülmektedir. İskenderiye'ye bağlı olan belde ve köyler ise Berallüs, Buhayra, Bülüst, Etkü, Haribtâ, İhnâ, Kartasâ, Kıryevn, Lûbiye, Merâkiyye, Meryût, Raşîd, Şebâs, Ternût, Terüce, Zâtu'l-Hammâm, Bedekûn, Masîl, el-Melîdîs ve Sâ'dır. Bu kısmın son konusu olan Abbâsî ihtilaliye 132/750 yılında Fustât'ta gerçekleştirilen savaşta Emevî taraftarlarının yenilgiyle sonuçlanmış ve Mısır Abbasi halifeliliğine geçmiştir.

İkinci bölümde "Dini, Sosyal ve Ekonomik Açından İskenderiye" şehri üç kısımda incelenmiştir. İlk olarak Şehrin dini yapısı ele alınmıştır. İskenderiye'nin kuruluşundan itibaren putperest inanca sahip olduğu ve bunun Velîd b. Abdülmelik dönemine kadar sürdüğü düşünülmektedir. İbâhimî dinlerden ilk olarak Yahudiler, kendi ülkelerindeki baskılardan dolayı bu şehre yerleştiler. Hristiyanlık, bu şehirde özellikle miladi dördüncü asırdan sonra baskın bir duruma geldi. Fakat bu dinde Ya'kûbî ve Melkânî grupların çatışmaları gözükmekte bu durum ileride Müslümanların şehre hakimiyeti noktasında önemli bir sebep oluşturmaktaydı. İskenderiye'nin İslâm topraklarına katılmasından sonra pek çok Arap kabilesi buralara yerleştirilmiştir. Farklı dine mensup kişilerin inançlarına karışılmamış ve onlar özgür bırakılmışlardır.

İkinci bölümün ikinci kısmında İskenderiye'de sosyal hayat ele alınmaktadır. Şehrin kuruluşundan itibaren pagan inancına sahip Yunanlıların ve Kıptilerin buldukları sonraki dönemlerde de Yahudi ve Hristiyanların şehre yerleştiği görülmektedir. Müslümanların İskenderiye'yi fethiyle beraber burada boşalan evlere

Müslümanlar ilerleyen süreçte iskân edilmişlerdir. Bu grupların başta tarım ve ticaret olmak üzere devlet işleri, her birinin ayrı ayrı dini, askerî ve ilmî işlerle ilgilendikleri ifade edilir. İskenderiye şehrinde çeşitli bayram ve kutlamaların olduğu görülmektedir. Bunlar dîbâc adı verilen ipek bir elbise giydirilerek oynanan top oyunu, Hamsü'l-Ahd ve yılbaşı olarak kutladıkları Tût ayının ilk günüdür.

İkinci bölümün üçüncü kısmında şehrin ekonomik ve maddi durumu incelenmiştir. Yazar, İskenderiye şehrinin gerileyişini genel kabulün aksine başkentin buradan Fustat'ta taşınması değil, İskenderiye'nin fethinden kısa süre önce Hristiyanların kendi aralarındaki mezhepsel çekişmeler, Sâsânîlerin bölgeyi ele geçirip tahrip etmesi, İskenderiye'deki doğal afetlerin etkisi ve şehrin fethi esnasında birçok Yahudi ve Yunanlının şehri terk etmesi olarak görmektedir (s. 186-189). Bu kısımda son olarak bölgede alınan vergilere değinen yazar, İskenderiyelilerin gayrimüslim tabakasından alınan vergilerin cizye, haraç ve ticari faaliyetlerden oluştuğunu, Müslümanlardansa zekât ve oşür alındığını belirtmektedir.

Üçüncü ve son bölümde ise İskenderiye, ilmî, kültürel ve mimarî açıdan incelenmiştir. Yazar ilk olarak bölgenin ilmî faaliyetlerini ele almıştır. İslâm öncesi dönemde İskenderiye'nin bilimsel faaliyetlerde oldukça önemli bir pozisyonda olduğu görülmektedir. Buranın Müslümanlar tarafından fethine yakın zamanda Sâsânî ve Bizans arasındaki mücadelelerden dolayı yaşanan tahribatlar ve bölgenin Müslümanların eline geçmesiyle İskenderiye'de yaşayan Yunan ve Yahudi bilim adamlarının endişelenmesi bu kişilerin bölgeden ayrılmasına sebebiyet vermiştir. Bu durum şehirde ilmî birikimin zayıflamasındaki amiller arasındadır. Gök ayrıca bölgede ilk İslâm fetihlerinden Emevîlerin sonuna kadar mescidlerin, kiliselerin ve dâru'l ilim olarak adlandırılan kurumun eğitim faaliyetlerini yönettiğini düşünmektedir.

Yazar, çalışmasında İskenderiye'de yaşayan veyahut kısa bir sürede olsa burada bulunan ilim adamları kısmında Hâlid b. Yezîd'e de yer vermektedir (s. 222-223). Hâlid'in bilimsel faaliyetlerinden bahsederken aldığı eğitim, etkilendiği şahsiyetler, tercüme yaptırdığı kişiler vb. hakkında ayrıntılı bir çalışma yapılmamıştır. Halbuki bu kişilerden bazılarının İskenderiye okuluyla bağlantısı bulunmaktadır (Şenel, 2018, s. 18-21,61-62). Abdülmelik b. Ebcer el-Kinânî'nin ise Abbâsiler döneminde vefat ettiğini belirtmektedir (s. 227). Ne var ki o dönemde vefat eden kişi aynı isme sahip, hadis alanında âlim olan Abdülmelik'tir (Şenel, 2018, s. 75-76). Gök'ün Yakup er-Ruhâvî hakkında verdiği bilgiler de gerçeği yansıtmamaktadır. Yazar, Yakup er-Ruhâvî'nin İskenderiye okuluna tıp eğitimi almak için geldiğini belirtmektedir (s. 219). Halbuki bu kişi hocası Severe Sebokht'tan öğrenim gördükten sonra felsefe eğitimi almak için İskenderiye'ye gelmiştir (Demir, 2005, 309; Alison, 2008, 1).

Sonuç olarak bilim tarihinde önemli bir yerde bulunan İskenderiye, ilmî anlamda antik çağın merkezi konumundadır. Bu merkezin incelenmesi Türkçe literatürde oldukça zayıf kalmaktadır. Murat Gök'ün İslam Tarihi ve Medeniyetinde

İskenderiye Şehri adlı çalışması bu alandaki eksikliği kapatma ümidiyle kaleme alınmış ve özellikle önsöz kısmında müellif tarafından belirtilmiştir (s.14). Fakat eserde İskenderiye'nin siyasi tarihi hakkında ele alınan bilgiler kitabın önemli bir hacmini oluşturmaktadır. Özellikle İskenderiye kütüphanesinin tarihsel sürecini anlattıktan sonra burada yetişen ilim adamları arasında sadece Müslümanlara yer verilmiş, fakat pek çok gayrimüslimin kayıt altına alınmamış olması dikkat çekmektedir. Öyle anlaşılıyor ki bu sebepten dolayı ilk dört halife ve Emeviler döneminde, İskenderiye'de eğitim gören kişilerden kadîm bilimlerin Müslümanlara intikalinin tespiti zayıf kalmıştır.

İçindekiler kısmının oldukça fazla alt dallara ayrılmasından dolayı bazı bilgilerin birçok kez tekrarlandığı dikkati çekmektedir. Böyle bir sistem metnin akıcılığı noktasında problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışma, görsel malzeme noktasında oldukça zayıf olup, mevcut görsellerin görüntü kalitesi ise düşüktür. Bu çalışma, her ne kadar İskenderiye'nin siyasi ve kültür tarihini ele almış olsa da bize nihai olarak İskenderiye'den bilimlerin İslâm dünyasına intikali noktasında ayrıntılı bir inceleme yapılması gerektiğini göstermesi açısından önemlidir.

Kaynakça

- Fisher, G. (Der.). (2015). *Arabs and empires before islam*. Oxford: Oxford University Press
- Gök, M. (2018). *İslam tarihi ve medeniyetinde İskenderiye şehri*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- Hitti, Ph. K. (2011). *Siyasi ve kültürel İslâm tarihi*. (Salih Tuğ, Çev.) İstanbul: MÜİF Yayınları.
- İğnatius E. I. B. (2005). *Saçılmış inciler Süryanilerin yazınsal tarihi*. (Zeki Demir, Çev.) İstanbul: İstanbul Süryani Ortodoks Metropolitliği
- Salvesen, A. (2008). Jacob of edessa's life and work: a biographical sketch. bas ter haar romeny (Der.), *Jacob of Edessa and the Syriac Culture of His Day* içinde (s. 1-10) Leiden-Boston: Brill
- Şenel, S. (2018). *Emeviler döneminde tercüme faaliyetleri*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya